

MARIO RELJANOVIĆ

Položaj sindikata u SFRJ u drugoj polovini 1980-ih

Normativni položaj sindikata i ideali samoupravljanja

Retke su ozbiljnije i sveobuhvatnije analize položaja sindikata u samoupravnom društvu, a još ređe one koje su kritički nastrojene prema tada aktuelnom sistemu; uglavnom se kroz teorijske konstrukcije i preporučavanje nekih dogmatskih ubeđenja pokušava preneti aktuelna slika o sindikatu kao veoma važnom faktoru u samoupravljanju, ali bez ideje kako bi se neke od njegovih mnogih formalnih funkcija mogle realizovati. Zbog toga se danas takve analize uglavnom mogu posmatrati kao politički traktati, proklamacije bez stvarne sadržine. One, međutim, nisu beskorisne da bi se shvatio faktički položaj sindikata. Naprotiv, kroz različite apologetske pristupe nefunkcionalnom konceptu sindikata, jasno se mogu uočiti procesi koji su na koncu doveli do potpunog zaokreta u sindikalnoj politici krajem osamdesetih godina 20. veka. Dok se još u analizama iz 1985. i 1986. godine mogu videti tvrdi stavovi o samoupravnom socijalizmu kao modelu bez alternative, već se rasprave iz 1989. godine fokusiraju na nove perspektive sindikata u uslovima otvorene tržišne privrede. Sindikat je, u organizacionom ali i političkom smislu, pratio sudbinu države u kojoj je postojao – raskol u Savezu komunista doveo je do stvaranja alternativnih pogleda na budućnost sindikata i društva, u kojem će se sindikat vratiti nekim funkcijama koje nije vršio. U istim procesima, vidljiva je i transformacija „od radništva u naciju“, koja će ubrzo dovesti do ratnih obračuna na

prostorima nekadašnje zajedničke države (Musić, 2013).¹

Sindikata je drugu polovinu osamdesetih godina i značajna previranja u postojećem društveno-političkom sistemu, kao i raspad SFR Jugoslavije, dočeka u normativnom okviru koji je uglavnom bio omeđen Ustavom SFRJ iz 1974. godine i Zakonom o udruženom radu iz 1976. godine. Specifična pozicija ogledala se, između ostalog, i u tome što je i pored obimne normative, sindikat faktički delovao u uskom krugu pojedinih pretpostavljenih nadležnosti. Najveći nedostatak bio je svakako ogledan u činjenici da se sindikat kroz Ustav i zakone posmatrao kao subjekt sprovođenja državne politike, a ne kao podrška radničkim pravima i autonomna organizacija samih radnika. Takva institucionalizacija sindikata, i njegovo učešće u Društveno-političkom veću Skupštine SFRJ, nisu doveli do jačeg političkog delovanja sindikata na samostalnim osnovama. Naprotiv, mnogi autori s kraja osamdesetih godina 20. veka kritikovali su približavanje sindikata državi, koje je uspostavljeno u tako znatnoj meri, da se nije moglo razlučiti gde prestaju državne politike i interesi, a gde sindikat gradi svoje specifične platforme delovanja.

Ustav SFRJ iz 1974. dao je svojevrsnu definiciju i postavio osnovni okvir delovanja sindikata, istina, na posredan način: „Radnici dobrovoljno organizovani u sindikat kao najširu organizaciju radničke klase bore se: za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa i odlučujuću ulogu radnika u upravljanju društvenom reprodukcijom; za ostvarivanje interesa i samoupravnih i drugih prava radnika u svim oblastima rada i života, za osiguranje ravnopravnosti radnika u udruživanju rada i sredstava, sticanju i raspodeli dohotka, te utvrđivanju zajedničkih merila za raspodelu prema rezultatima rada za samoupravno povezivanje i integrisanje različitih oblasti društvenog rada, za razvijanje proizvodnih snaga društva i podizanje produktivnosti rada, za samoupravno usklađivanje pojedinačnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa, za podizanje obrazovanja radnika i osposobljavanje radnika za vršenje samoupravnih i drugih društvenih funkcija, za demokratsko predlaganje i utvrđivanje kandidata za delegate u organe upravljanja u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i kandidata za delegacije u tim organizacijama i zajednicama i delegate u skupštine društveno-političkih zajednica, za najšire učešće radnika u vršenju funkcija vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima, za ostvarivanje interesa radničke klase u kadrovskoj politici, za zaštitu prava radnika, za obezbeđivanje socijalne sigurnosti i razvoj životnog standarda radnika, kao i za razvijanje i ja-

.....

¹ Više o transformaciji od radništva u naciju, ili od „radničke države“ u nacionalnu državu videti: Musić, 2013, i u ovoj publikaciji: Grupa Borovo, Rad, klasa, nacija: radnički štrajkovi u Hrvatskoj 1990. godine.

čanje solidarnosti i podizanje klasne svesti i odgovornosti samoupravljača.“ (Ustav SFRJ, 1974).

Navedene nadležnosti razrađene su dalje kako u drugim delovima Ustava, tako i u Zakonu o udruženom radu (u daljem tekstu: ZUR). Tako je sindikat imao niz ovlašćenja koja su se odnosila na položaj radnika, direktno ili indirektno na ostvarivanje, obim i kvalitet njihovih radnih prava. Prema članu 36. ZUR: „U ostvarivanju svojih ustavom utvrđenih prava i obveza sindikat pokreće inicijativu za poduzimanje mjera i poduzima mjere kojima se osigurava da radnici ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava i da odlučuju o drugim pitanjima svoga društveno-ekonomskog položaja. Sindikat ima pravo pokretati inicijativu i davati prijedlog za zaključivanje samoupravnog sporazuma te pokrenuti postupak za ponovno razmatranje zaključenih samoupravnih sporazuma, ako smatra da se njima povređuju samoupravna prava radnika i društveno-ekonomski odnosi utvrđeni ustavom. Sindikat sudjeluje u postupku zaključivanja samoupravnog sporazuma kojim se uređuju međusobni odnosi radnika u radu ili utvrđuju osnove i mjerila za raspoređivanje dohotka i raspodjelu sredstava za osobne dohotke i potpisuje taj sporazum. Ako se u organizaciji udruženog rada odlučuje o pitanjima koja se odnose na samoupravna prava radnika, na materijalni položaj i interese radnika i organizacije udruženog rada, te ako u procesu odlučivanja treba uskladiti interese i stavove jednog dijela radnika s interesima većine radnika u udruženom radu, organi u organizacijama udruženog rada dužni su sindikatu omogućiti da sudjeluje u razmatranju tih pitanja, razmotriti svaki njegov zahtjev, zauzeti stav o zahtjevu i ako se njegov zahtjev odbije obavijestiti ga o razlozima odbijanja. Ako u organizaciji udruženog rada nastane spor između radnika pojedinih dijelova organizacije odnosno radnika i organa organizacije i organa društveno-političke zajednice koji se nije mogao riješiti redovnim putem, sindikat ima pravo, na zahtjev radnika ili na svoju inicijativu, pokrenuti postupak za rješavanje nastalog spora.“ Osim ovih, sindikat je imao i niz drugih nadležnosti prema ZUR, Zakonu o osnovama sistema društvenog planiranja, Zakonu o osnovama sistema cena i društvenoj kontroli cena, itd. (Senko, 1985: 10-11). Sve ove nadležnosti bile su usmerene ka ulozi sindikata u ostvarivanju procesa samoupravljanja. Retke su odredbe u kojima su sindikati imali neposredna ovlašćenja da brane prava pojedinačnih radnika, kao što je, na primer, to bio slučaj sa ulogom sindikata u disciplinskom postupku protiv zaposlenog (ZUR: čl. 202-204) ili u slučaju kada je zaposleni podnosio zahtev za zaštitu prava pred samoupravnim organima (ZUR: čl. 223).

Sindikat je, normativno gledano, bio zaokružena institucija koja je imala za cilj da pomiri koncept sindikalne borbe za radnička prava i činjenicu da je socijalističko samoupravno društvo trebalo da

predstavlja ideal u kojem radnici neometano uživaju sva prava – dakle, naizgled potpuno protivrečne teorijske postavke. Otuda raspon teorijskih razmatranja o sindikatu u ovom istorijskom razdoblju kreće od rasprava da li je sindikat uopšte potreban ili je kao instrument prevaziđen uvođenjem samoupravljanja, pa do različitih koncepata koji su akcent stavljali na nužnost održanja sindikata, ali su imali potpuno različita viđenja koje bi to funkcije u beskonfliktnom socijalističkom društvu sindikat mogao da vrši.

Faktički položaj sindikata u odnosu na radnike

Iako se, na prvi pogled, može pomisliti da je sindikat, prema predstavljenom pravnom okviru, imao značajnu ulogu u životu i procesu rada, to najčešće nije bilo tako. Verovatno nije postojala društvena organizacija kod koje su postojale tako očigledne nesrazmere između normativnog potencijala i faktičkog ostvarivanja nadležnosti, kao što je bio slučaj kod sindikata. Do ove diskrepancije između datih i realizovanih ovlašćenja, dolazilo je najčešće zbog potpunog odsustva autonomije sindikata. D. B. Senko konstatuje da sindikati moraju biti mehanizam za uspostavljanje „veće motivacije i odgovornosti radnika“, odnosno, da radnici posredno, putem delegatskog skupštinskog sistema u koji su prvi put prema Ustavu iz 1974. godine ušli i predstavnici sindikata, odlučuju o važnim pitanjima, kao što su cene proizvoda i usluga, investicije i proširena društvena reprodukcija, pa čak i o promenama sistemskih rešenja i tekuće ekonomske politike (Senko, 1985: 12). Do tako nečeg, međutim, nikada nije došlo. Sindikat je kao organizacija bio podeljen na federalni i republičke/pokrajinske sindikate. Teritorijalna podela vršena je dosledno i na nivou lokalne samouprave, dok je grupisanje sindikata takođe bilo moguće i prema delatnostima, odnosno oblastima privrede u kojima su organizovani. Sindikati su postojali, bez izuzetka, na nivou svakog preduzeća, odnosno poslodavca. Međutim, nepobitan je bio jaz između potencijala i realizacije, pre svega zato što se sindikat shvatao kao organizacija koja za sve vreme postojanja samoupravljanja nije mogla da pronađe svoje adekvatno mesto u teorijskoj koncepciji, ali ni na nivou svakodnevnog delovanja. Sindikat je jednostavno bio zamišljen kao spona između države i ostvarivanja državnih politika, i izgubio je svoju primarnu namenu zaštite prava radnika. Tako B. Pribićević navodi četiri osnovne uloge sindikata u socijalističkim zemljama: pomaže partiji u ostvarivanju vodeće i vladajuće uloge; preuzima (bitno sužene) neke zaštitne funkcije prema birokratizovanim organima upravljanja u preduzeću ili državi ali i prema državi kada grupe radnika postavljaju „neodmerene“ zahteve; pomaže državi u vođenju i ostvarivanju ekonomske politike; preuzima (u poslednje vreme) važnu

ulogu u oblasti socijalnog osiguranja, delom zdravstvene zaštite, organizaciju godišnjih odmora i rekreacije, a ponegde i prehrane i opskrbe nekim prehrambenim artiklima. Ovaj model je preuzet iz SSSR-a, gde je sindikat, kako autor navodi, „transmisija za prenošenje odluka, direktiva i inicijativa partijskog vrha i, delom, partijskog aparata.“ (Pribićević, 1987: 6-7). D. B. Senko ide i korak dalje, navodeći da „sindikat svoju programsku usmerenost i društveno-političku aktivnost zasniva na programu i programskim dokumentima Saveza komunista Jugoslavije.“ (Senko, 1986: 98). On takođe tvrdi da je „rašireno nerazumevanje društvene uloge i funkcije sindikata u socijalističkom samoupravnom društvu veoma značajan razlog što Savez komunista ne uspeva da kroz Savez sindikata ostvari jači uticaj u radničkoj klasi.“ (Senko, 1986: 98).

Savez sindikata imao je svoje predstavnike u skupštinskom sistemu. Smatralo se da će sindikalni predstavnici moći da iskristališu političko mišljenje radničke baze i da će kao takvi imati značajnu ulogu u radu zakonodavne vlasti. Ovakav pristup je bio donekle logičan, ali je u potpunosti zanemario nedostatak autonomije sindikata koja je, kako se kasnije ispostavilo, bila presudan faktor u istinskom približavanju političkog odlučivanja radnicima. Nesamostalan sindikat, čiji je vrh bio popunjen članovima Saveza komunista, koji su opet smatrali svojim zadatkom da u ime sindikata bezuslovno podržavaju partiju, nije ostvario značajan iskorak u skupštinskom životu, niti je doprineo da se radnička pitanja nađu na dnevnom redu najviših državnih organa, posmatrana i argumentovana iz ugla samog radništva.

Sindikat je dakle bio vezan za Komunističku partiju, ne samo ideološki, već i praktično – na nivou izvršavanja državnih politika. Kako se kretalo naviše u strukturi sindikata, rastao je i udeo članova u partiji. Dok je u članstvu sindikata bilo 10-15% članova Saveza komunista, među najvišim sindikalnim funkcionerima je iznosio 92-98%.² Ovakva pozicija sindikata posmatrana je kao sasvim normalna za samoupravni sistem proizvodnih odnosa, dok je takozvana „klasična koncepcija“ sindikata uglavnom analizirana kritički, kao prevaziđen mehanizam sindikalnog delovanja koji više nije potreban. Partija je tako osmišljavala državne politike, uključujući i ekonomsku politiku, politiku zapošljavanja, cena, uslova rada, a onda je koristila sindikate za plasiranje i približavanje tih politika radnicima. Ne čudi zbog toga što je subjektivni osećaj radnika bio takav da sindikat nisu uvek doživljavali kao „njihov“, već kao neko strano telo koje je moglo služiti nekim njihovim individualnim ili partikularnim ciljevima, ali od kojeg nisu mogli da očekuju podršku u onim pitanjima u kojima su zvanične

.....
² Intervju autora sa Zoranom Stojilkovićem, predsednikom sindikata „Ujedinjeni granski sindikati Nezavisnost“, 17. januar 2018. godine.

državne politike i strategije bile izričito suprotstavljene dostignutom nivou i kvalitetu radničkih prava.

Mogu se uočiti dva faktora koja su potencijalno uticala na dalji razvojni put sindikata. S jedne strane, sindikat nije bio pripremljen za turbulentna dešavanja do kojih je došlo u drugoj polovini osamdesetih godina; s druge strane, ona nisu iskorišćena kao povod za elementarnu reformu sindikalnog sistema u okvirima postojećeg samoupravnog mehanizma. Naprotiv, u periodima ustaljenih radničkih protesta i štrajkova, većina autora je i dalje potencirala apologetski pristup sovjetskom modelu sindikalne akcije. To svakako nije doprinelo popularnosti sindikata među radnicima, koji su podnosili teret reformi i koji nisu mogli da prihvate (za radničku borbu beskorisnu) posredničku poziciju sindikata. Sudbina sindikata delila je sudbinu radništva u Srbiji. Transformacija iz „radnika“ u „Srbe“³ koja je krajem osamdesetih obeležila karakter radničkih protesta, odrazila se i na sindikat. U većitoj senci partije, sindikati su u situaciji kada se Savez komunista Jugoslavije fragmentisao u republičke blokove i naslućivao se kraj jednopartijskom sistemu, tragali za svojim novim identitetom. U takvoj atmosferi sindikati se okreću težnji ka vraćaju nekih tradicionalnih funkcija, ali je veoma upečatljivo da pokušavaju da ih pomire sa konfuznom političkom scenom koja lagano klizi u višestranačje.

Tako se dešava da već 1989. godine retorika na sindikalnim okupljanjima bude značajno drugačija od prethodno viđenih. Ona se ne svodi samo na kritike postojećeg sistema, već se otvoreno govori o novom sistemu proizvodnih odnosa. Tako T. Milenković, tadašnji predsednik Veća Saveza sindikata Srbije, ističe da reforma sindikata treba da odgovori na nezadovoljstvo radnika radom i položajem sindikata, ali i da prati društveno-političke promene koje se dešavaju u zemlji. On dalje navodi da sindikat mora da redefiniše svoju poziciju u uslovima postojanja različitih tipova svojine i vlasništva, slobodne konkurencije robe, kapitala i usluga na jugoslovenskom tržištu (Milenković, 1989: 9-10). D. Marinković o tržišnoj privredi govori naglašavajući da to podrazumeva „samostalnu i ravnopravnu ekonomsku utakmicu privrednih subjekata i drugačiju ulogu države u privrednom životu, ograničenu na regulisanje opštih uslova.“ (Marinković, 1989: 112).

Novi koncepti, dakle, ne nailaze na otpor sindikata, već se naprotiv dočekuju kao formula na kojoj će sindikati moći da promene svoj zavisni položaj od države i partije i reafirmišu se kao politički čini-

³ Tako je slikovito okarakterisan protest radnika Rakovice 1988. godine, kada ih je u zgradi Skupštine dočekao Slobodan Milošević, amortizovao njihov protest nacionalističkom retorikom, i ispratio ih nazad u Rakovicu čuvenom rečenicom: „A sada svi na svoje radne zadatke!“. O posledicama talasa promena koji je tada započeo na rakovičku industriju: Rakovički divovi trunu u rđi i zaboravu, 2016. O prihvatanju nacionalne ideje među radništvom toga vremena videti: Musić, 2013.

oci. Koliki je otpor tada aktuelnom položaju sindikata, možda najbolje ilustruje A. Đurđev, koji u veoma oštrom tonu konstatuje da je „Savez sindikata politički hendikepiran i da je previše zavistan od Saveza komunista“, da iz takvog „vazalnog odnosa Savez sindikata trpi ogromnu političku štetu“ i da je „formula o većoj angažovanosti članstva Saveza komunista u Savezu sindikata izgubila snagu i ne predstavlja oslonac i podsticaj za izvođenje realnih promena.“ (Đurđev, 1989: 95). Jasna je, dakle, poruka sindikalaca da je slabljenje Saveza komunista Jugoslavije (i Saveza komunista Srbije) povod da se sindikati „osamostale“, odnosno dobiju autonomiju u odlučivanju koja im u tom trenutku nedostaje. Ovaj potencijal će, međutim, ostati nerealizovan – sindikati neće ostvariti svoju specifičnu političku ulogu, čak ni po nestanku SKJ i savezne države.

Istraživanja o sindikatu

Analize koje su na kritički način obuhvatale slabu popularnost sindikata nisu bile česte – autori su se uglavnom oslanjali na retka kvaliteta dubinska ispitivanja, koja su u proseku realizovana na desetak godina. Rezultati ovih istraživanja dragoceni su zbog činjenice da otkrivaju odnos radnika prema sistemskim pogreškama i nedoslednostima, kada je reč o položaju i delovanju sindikata.

V. Pavlović je u svom istraživanju predstavio odnos radnika prema sindikatima tokom sedamdesetih godina 20. veka (Pavlović, 1974). Upečatljivo je da se njegovi tadašnji nalazi ne razlikuju mnogo od kasnijih rezultata sličnih istraživanja sprovedenih osamdesetih godina. Pavlović, međutim, u svojoj analizi postavlja i neka dublja pitanja, koja mogu veoma dobro osvetliti zašto su se sindikati već tada smatrali marginalnim i nevažnim organizacijama radnika. Tako se u predstavljanju rezultata participacije sindikata u najvažnijim odlukama u preduzeću navodi da su sindikati učestvovali u raspravama o izradi sistematizacija radnih mesta samo sa 48,8%, predloge je od tog procenta podnelo 84,2%, od čega je samo 43,3% njihovih predloga prihvaćeno – dakle, uticaj na kadrovsku politiku bio je minimalan. Drugačija je situacija kod usvajanja završnih računa i predlaganja raspodele dobiti, ali sa praktično istim ishodom – učestvovalo je 71,8% sindikata, predloge je podnelo 75% od tog broja, ali je prihvaćeno samo 23,9% njihovih predloga. I ovaj podatak govori o malom uticaju sindikata na rešavanje važnih pitanja (iz ugla radnika, raspodela dobiti bilo je jedno od najvažnijih tekućih pitanja u preduzeću) čak i kada su sindikalne organizacije pokazivale zainteresovanost. Slični su podaci kod druga dva izuzetno važna pitanja – visok procenat učešća sindikata beleži se kod donošenja pravilnika o raspodeli ličnih dohodaka (92,5%), ali su njihovi

predlozi usvojeni u samo 28,8% slučajeva. Kod raspodele stambenog fonda zaposlenima, sindikat je praktično prepuštao odluke radničkim savetima – učestvovao je u samo 51,3% slučajeva, u 70% od tog broja je dao predloge, koji su prihvaćeni u 64,2% slučajeva (Pavlović, 1974: 81).⁴

Ovakva pasivnost sindikata, kao i očigledan nedostatak autoriteta i faktičke moći da se izbori za svoje predloge u onim segmentima u kojima je bio koliko-toliko aktivan, doveli su sindikat u nezavidan položaj kada je reč o popularnosti među radnicima. Tako se u istraživanju iz 1970. godine u proseku manje od polovine radnika izjašnjava da je za sindikat „ovakav kakav je“, u tom trenutku. Po pravilu se najniže kvalifikovani radnici izjašnjavaju za održanje postojećeg sistema sindikata. Iako su, s jedne strane, upravo oni bili najugroženiji promenama koje su se sprovodile, s druge strane je sindikat njima najviše i davao – u smislu lakšeg zadovoljenja nekih najosnovnijih egzistencijalnih potreba. Među radnicima visoke i više spremne, samo 35% njih se izjašnjava pozitivno o sindikatu (Pavlović, 1974: 147).⁵

Sindikata se iznutra previše bavio sobom i svojom organizacijom – verovatno je to posledica frustracije nemoćnim položajem kada je reč o klasičnim funkcijama sindikata. Tako se navodi podatak da je čak 20% tačaka sednica Veća Saveza sindikata Jugoslavije bilo posvećeno organizaciji i drugim tekućim pitanjima. Istovremeno, samo jedna tačka dnevnog reda bila je posvećena raspravama o političkom sistemu. U sastavu Veća SSJ dominira kategorija „društveno-političkih radnika“ (31,6%) dok na radnike odlazi samo 17,1% (Pavlović, 1974: 155-156). Sindikat, dakle, na najvišem nivou nije ni imao snage da se izbori sa manama postojećeg političkog sistema, zato što je politički sistem bio duboko inkorporiran u njega. Ovo je još jedna crtica u slici nezadovoljstva radnika koje će se tokom druge polovine osamdesetih godina 20. veka izraziti ne samo kroz proteste zbog teškog stanja u pojedinačnim preduzećima i privredi uopšte, već i kao izraz revolta protiv sistema, koji nisu mogli da kanališu na drugi način, jer sindikati očigledno nisu bili spremni za takvu ulogu.

S. Martinović navodi podatke iz 1972. godine iz ankete radnika o položaju i ulozi sindikata. Na pitanje „Zbog čega se javlja mišljenje da je organizacija sindikata nepotrebna?“, čak 45,34% ispitanika odgovorilo je da je to zbog toga što se sindikat odvojio od svog članstva i ne štiti njegove interese, dok je nezanimarivih 38,61% odgovorilo da sindikat nema svoj poseban delokrug rada, nego ponavlja ono što drugi organi rešavaju. Tek je na trećem mestu mišljenje da konstatacija da je sin-

.....
⁴ Pavlović navodi podatke prema Zavodu za tržišna istraživanja u Zagrebu, iz 1967. godine.

⁵ Podaci su navedeni prema Biltenu javnog mnjenja, IDN, Beograd, 1970:8.

dikat nepotreban, netačna i zlonamerna (Martinović, 1987: 40).⁶ Ovi podaci jasno govore o tome da radnicima smeta netradicionalna uloga sindikata i da u takvoj podeli uloga u sistemu zapravo nisu sigurni šta sindikat radi, i radi li bilo šta povezano sa zaštitom interesa radnika. Ne čudi, shodno tome, i neaktivnost radnika u sindikatu – samo 29,1% ispitanika odgovorio je da aktivno učestvuje u svim aktivnostima sindikata, dok je 25,9% učestvovalo povremeno (Martinović, 1987: 48).⁷ Kao glavne razloge za pasivnost u odnosu na sindikat, radnici navode da nemaju vremena kao i da se sindikat premalo bavi konkretnim problemima, da se svodi na „sastančenje“ i da nije efikasan (Martinović, 1987: 50).⁸ Na pitanje „Da li opada ugled sindikata?“, 1986. godine čak 63,23% radnika odgovara potvrdno, a kao glavne razloge navodi neefikasnost rada sindikata, opšte ekonomske teškoće, retke radničke akcije i nesposobnost i nesamostalnost sindikata (Martinović, 1987: 53-55).⁹ Na mikroplanu, radnici nisu bili zadovoljni sindikatom u borbi za zaštitu njihovih osnovnih radnih prava i interesa – 41,29% bilo je delimično zadovoljno, dok je nezadovoljno bilo 35,05%; zadovoljno je bilo samo 9,9% radnika (Martinović, 1987: 62).¹⁰

Sindikata u protestima i obustavama rada

Iz prethodnog teksta jasno se može videti da je sindikalna organizacija u SFRJ stajala na veoma nesigurnim osnovama. One su u potpunosti razdrmane tokom osamdesetih godina, naročito u drugoj polovini te decenije koju su obeležili mnogobrojni i sve masovniji protesti i štrajkovi radnika. Sindikat je nakon toga sledio sudbinu zajedničke države, fragmentisao se i okrenuo novoj retorici koja je pretpostavljala temeljnu promenu političkog i ekonomskog sistema.

Koliko je postojeći sistem bio nespreman za implementaciju „stabilizacionih mera“, koje su podrazumevale daleko izraženiju štednju i ograničavanje prava zaposlenih, a koji bi nesumnjivo dalje urušilo već opadajući životni standard, vidi se i iz same terminologije koja se upotrebljava kada je reč o štrajkovima, ali i iz odnosa pojedinih autora prema štrajkovima i protestima radnika. Naime, u zakonodavstvu, ali ni u svakodnevnom govoru, ne koristi se termin „štrajk“, već izraz „obustava rada“ (koji se smatrao kolokvijalnim, iako je korišćen i u stručnoj literaturi), dok je u ZUR predstavljena još besmisleniju jezička

6 Navedeni podaci su iz 1972. godine, izvor: Osnovna organizacija sindikata Zrenjanin.

7 Podaci su iz 1986. godine, izvor: Samoupravno udruženi radnici i ostvarivanje uloge Saveza sindikata, Beograd.

8 Podaci su iz 1977. i 1981. godine, izvor: Zavod za samoupravljanje SR Slovenije.

9 Podaci su iz 1986. godine, izvor: SŠH „Josip Cazi“.

10 Podaci su iz 1972. godine, istraživanje Osnovne organizacije sindikata Zrenjanin.

konstrukcija „sporovi koji se nisu mogli rešiti redovnim putem“. Iako se suštinski radi o istoj stvari, insistira se na ovoj razlici, pre svega zbog ideološko-dogmatske postavke da u samoupravnom socijalističkom sistemu nema mesta nezadovoljstvu radnika – oni su zbrinuti najvišim stepenom prava i formalno su vlasnici sredstava za proizvodnju. Oni poseduju višestruke mehanizme zaštite svojih prava, počev od radničkih saveta i društvenog pravobranioca samoupravljanja, preko sindikata, pa do sudova udruženog rada. U takvom sistemu nema mesta vaninstitucionalnom nezadovoljstvu i to je teorijska postavka koje su se zvaničnici držali praktično do samog kraha sistema, etiketirajući štrajkove kao „divlje“, dok su pojedini autori imali čak i veoma kritičke konstrukcije kako i zašto dolazi do štrajkova, zanemarujući osnovnu motivaciju radnika i apologetski pokušavajući da ih svedu na izolovane pojave koje ne idu kontra sistema¹¹, iako je bilo i suprotnih primera¹².

Broj štrajkova¹³ u SFRJ naglo raste sredinom osamdesetih. U toku 1980. godine organizovano je ukupno 235 štrajkova u kojima je učestvovalo 13.504 radnika. Ove cifre narasle su na 1685 štrajkova u toku 1987. godine i 1348 štrajkova u kojima je učestvovalo 314.060 radnika u periodu januar-oktobar 1988. godine (Stojilković i Pavlović, 1988: 42). U toku 1989. godine, procena je da je štrajkovalo oko 470.000 radnika u okviru 1886 štrajkova (Štrajkovi, 2013).¹⁴ Najviše štrajkova organizovano je u Srbiji (sa pokrajinama) i Hrvatskoj. Štrajkovi su po pravilu organizovani na nivou preduzeća kao celine, a broj štrajkova sa 100 i više učesnika raste. U svakom petom štrajku učestvuje više od 200, pa do nekoliko hiljada radnika.¹⁵ Iako su oni i dalje kratkotrajni, prosečna dužina trajanja se uvećava na 10,5 radnih časova, što je značajno više od proseka za štrajkove iz šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka. V. Pavlović i Z. Stojilković analiziraju i kvalitativnu dimenziju štrajkova, zaključujući da su prisutne neke pravilnosti i trendovi: da se

.....
 11 Na primer D. B. Senko navodi da su „obustave rada veliki gubitak poverenja ali ne u samoupravljanje, nego u konkretne ljude na konkretnim mestima političkog sistema.“ (D. B. Senko, 1986: 151). Iako u daljem tekstu zapravo sam sebe opovrgava, nije retkost da su se u obustavama rada tražili povodi za kritiku pojedinačnih rešenja i ličnosti, a ne sistema u celini, iako su protesti radnika u poznim osamdesetim godinama 20. veka upravo bili usmereni ka novim sistemskim rešenjima i ka ukazivanju da je tadašnji sistem jednostavno neodrživ.

12 S. Martinović ukazuje na činjenicu da su u toku 1985. godine u najvećem broju zemalja štrajkovi u padu, osim retkih izuzetaka (Španija, Danska), dok su u SFRJ u značajnom porastu – što znači da se uzroci štrajkova moraju tražiti na domaćem tlu, a ne u okvirima poremećaja globalnog tržišta i svetskim ekonomskim trendovima (Martinović, 1987: 16).

13 U tekstu će izrazi „štrajk“ i „obustava rada“ biti korišćeni kako sinonimi.

14 Prema izvoru: Koliko je bilo štrajkova. (1990). Borovo, 3116, 8.

15 Prema podacima Stojilkovića i Pavlovića (1988: 42), odnosno prema podacima Veća Saveza sindikata Srbije iz 1988. godine, broj štrajkova sa preko 200 učesnika u

štrajkovi iz proizvodnih delatnosti šire i na prosvetu i zdravstvo i druge državne službe, kao i da je svest radnika o nužnosti promena prevazišla okvire njihovog preduzeća – štrajkovi se tako transformišu u pokušaje da se ukaže na teško stanje u celokupnoj privredi i da se utiče na makroslove privređivanja, odnosno na različite državne politike (Stojiljković i Pavlović, 1988: 9-11).¹⁶

Ovakvo pozicioniranje radnika u štrajkovima i protestima logična je posledica promena koje oni uočavaju u dužem vremenskom periodu, a koje kulminiraju najavljenim reformama. Profil radnika koji štrajkuju je takav da se lako može zaključiti da su u pitanju ljudi zabrinuti za svoju budućnost. Čak 62,8% štrajkača su zaposleni mlađi od 35 godina, a gotovo isti je procenat štrajkača radničkog porekla (57,1%). Srednjoškolsko obrazovanje ima 76,6% štrajkača, dok izostaje podrška visokoobrazovanih zaposlenih. Socijalna dimenzija štrajkova je evidentna – čak 75% štrajkača smatra svoj materijalni položaj ispodprosečnim, a 90% smatra da je plaćeno manje nego što ulaže rad. Zanimljiv je i odnos štrajkača prema sindikatima – 45,6% učesnika obustava rada su se izjasnili kao pripadnici sindikata, dok je čak 49,6% odbilo svaku vezu sa sindikatom (Stojiljković i Pavlović, 1988: 13-14). Imajući u vidu visok stepen članstva u sindikatu u tom periodu, čini se da je upravo štrajk pojedinim radnicima služio kao povod da odustanu od bilo kakvih političkih očekivanja spram sindikata.

Kako se sindikati snalaze u takvim okolnostima? Jedan od najznačajnijih štrajkova druge polovine osamdesetih godina organizovan je u rudniku „Raša“ u Labinu u Republici Hrvatskoj, u aprilu i maju 1987. godine. Ovaj štrajk je poznat po tome što je u tom trenutku bio najduži, trajao je puna 34 dana, kao i po tome što je pažnja javnosti uvek bila usmerena na štrajkove rudara, čija je uloga u proizvodnji i privredi uopšte bila veoma cenjena.¹⁷ Bio je karakterističan i po tome što jasno odražava odnos radnika prema sindikatu – pa su tako neki od zahteva štrajkača bili da se raspusti sindikat, smene izvršni odbor i predsednik sindikata, a neretko su se sindikalnim funkcionerima upućivale i pretnje. Nezadovoljstvo radnika sindikatom bilo je dakle očigledno,

.....
 Republici Srbiji (bez pokrajina) u 1987. godini bio je zastupljen sa 21,4%, od toga je bilo 2,5% štrajkova sa preko 1000 učesnika.

16 Prema podacima Veća Saveza sindikata Srbije iz februara 1988. godine 4,6% štrajkova organizovano je u delatnostima „obrazovanje, nauka i kultura“, „zdravstvo i socijalna zaštita“ i „društvene organizacije i državni organi“. Iako se ne radi o značajnom procentu, od izuzetnog je značaja da su i javne službe i državna uprava prepoznali pad životnog standarda i opadanje svojih prava.

17 Možda je vidljivosti ovog štrajka doprineo i simbolički značaj tog rudnika u istoriji radničkih borbi. Godine 1921. rudari su se pobunili protiv fašističkog režima i maltretiranja sindikalnih predstavnika rudara od strane fašističke vojske Italije. Početni štrajk je prerastao u prvu antifašističku pobunu, pa su rudari osnovali radničku

a povod za tako nešto su veoma jednostavno predstavili – smatrali su da se sindikat u borbi za osnovna prava koja su smatrali ugroženima aktuelnim i najavljenim reformama, svrstao na stranu rukovodstva preduzeća (Musić, 2017). Ovako nešto nije bilo neuobičajeno, u mnogim protestima i štrajkovima mogle su se čuti slične optužbe na račun sindikata. Samo je u retkim slučajevima, najčešće u onim kolektivima u kojima su sindikalne strukture bile još uvek blisko povezane sa radnicima, dolazilo do angažovanja sindikata u organizovanju obustava rada, ili makar nekog oblika prećutne ili izričite podrške. U većini slučajeva sindikat je ostajao nem, ili se otvoreno suprotstavljao radničkom bunt. M. Mikašinić-Komšo navodi, analizirajući štrajk rudara u Labinu: „Iako je Savez sindikata za štrajk okrivio socijalno-ekonomsko stanje u državi, ipak je iznesena kritika na račun radnika jer su, umjesto povratka na posao nastavili štrajkati – što znači da se radnike indirektno krivilo za gubitak profita.“

Istraživanje je pokazalo da su pitanja koja su dovela do štrajkova, u 37% slučajeva pre početka štrajka razmatrana na sindikatu, ali da rešenje nije pronađeno. U čak 70,1% odgovora, neposredan povod za štrajk se vezivao za lične dohotke i druga primanja zaposlenih (Stojiljković i Pavlović, 1988: 43). Visok procenat od 46,1% od ukupnog broja ispitanih radnika i 53,2% štrajkača smatralo je da sindikat nije ni pokušao da reši pitanja koja su postojala kao sporna i koja su na kraju uzrokovala štrajkove (Stojiljković i Pavlović, 1988: 29). Nakon što su štrajkovi otpočeli, jedna trećina (33,4%) štrajkača izjavila je da se sindikat nije posebno angažovao u toku štrajka, dok je 27,1% izjavilo da je sindikat podržao zahteve radnika, ali je zaključio da štrajk nije pravi način njihovog ostvarivanja, dok je u 12,1% štrajkova sindikat osudio radnike i pozvao na okončanje obustava rada. U 19,1% slučajeva mišljenje štrajkača o naporima sindikata da se reše njihova pitanja u toku štrajka bilo je pozitivno – čini se da je to izuzetno mali procenat situacija u kojima su se sindikati eksplicitno ili implicitno našli na istoj strani sa radnicima koji štrajkuju. Z. Stojiljković i V. Pavlović zaključuju da je u najvećem broju slučajeva sindikat ignorisao postojanje štrajka i potpuno se povlačio; u najmanjem broju slučajeva je aktivno istupao protiv štrajkača. U preostalim slučajevima obustava rada, sindikat je ili podržao štrajkačke zahteve ali se ogradio od samog štrajka, ili je aktivno pomagao i organizovao štrajk (Stojiljković i Pavlović, 1988: 30-31).

I pored generalno negativnog raspoloženja prema sindikatu, veoma je indikativno da radnici ne odustaju od sindikalnog organizovanja kao načina borbe za svoja prava. Naprotiv, u toku protesta i

.....

„Labinsku republiku“. Pobuna je ugušena u vojnoj akciji italijanske vojske, nakon samo nešto više od mesec dana postojanja.

štrajkova, veoma je vidljiva njihova težnja da se među zahtevima za smenu rukovodstva preduzeća, promene određenih politika na mikro ili makro nivoima, nađu i zahtevi za reformu sindikata i da se postojeći potencijali iskoriste da bi se stvorila jedna nova organizacija koja bi bila autonomna, nebirokratizovana i koja ne bi imala direktne veze niti sa partijom, niti sa političarima – kako normativno, tako i faktički. Ova težnja se može videti iz rezultata istraživanja, gde učesnici u štrajkovima u visokom procentu misle da bi sindikat trebalo da podrži štrajk (35,1%), odnosno da bude na čelu štrajka (29,6%) (Stojiljković i Pavlović: 33). Dakle, gotovo dve trećine štrajkača vidi sindikat kao važan segment radničke borbe i štrajkova. Ono što je međutim u tom trenutku realnost, slab i birokratizovan sindikat koji nema svoju političku volju, zapravo predstavlja osnovu nerasploženja radnika prema sindikatima u tekućim ciklusima štrajkova.

Zaključak

V. Pavlović svodi problem sindikata na pitanje: Može li sindikat više da utiče na krupne strukturalne promene postojećeg društva ako se integriše u sistem i utiče na njegovu promenu iznutra, ili treba da ostane slobodan i nezavisan, neintegrisan u sistem, kako bi mogao aktivnije da ga napada i menja, odnosno da li je samoupravnom sistemu potreban sindikat konflikta, ili sindikat participacije (Pavlović, 1974: 73).

Samoupravni organi su često svoju energiju, vreme, potencijale, rasipali na marginalna pitanja (Pavlović, 1974: 78-79). Takva je situacija bila i sa sindikatom, koji nije iskoristio ovu sistemsku grešku da popuni prazninu i zastupa važna radnička pitanja tokom razvoja samoupravljanja. Ogroman potencijal koji je sindikat imao u materijalnim sredstvima, ljudskim resursima, jednostavno nije mogao da bude realizovan u podređenoj, perifernoj ulozi koja mu je faktički dodeljena. Možda je najilustrativniji primer doživljaja sindikata od strane menadžmenta preduzeća i političkog rukovodstva države oslikan u igranoj seriji „Bolji život“, kada se na skupu radnih ljudi u preduzeću, politički kadar koji dolazi sa „više instance“, prilikom odlučivanja o referendumu o nepoverenju direktoru, obraća predsedniku sindikata: „Tebe su ljudi izabrali da im obezbediš bolji život, da im na vreme nabaviš paradajz, papriku i luk za zimnicu.“ Radnici prihvataju ovo skretanje sa teme i razgovor prelazi na temu nabavke zimnice. Ovakav karakterističan doživljaj sindikata, koji će se kasnije ustaliti i do današnjih dana predstavljati simbol nesposobnosti sindikalnih organizacija da se uhvate u koštac sa najvažnijim pitanjima i problemima radnika, govori o tome koliko su neke tehničke funkcije sindikata postale dominantne, pre svega zbog činjenice da njihovo izvršavanje nije pretpostavljalo politički osetljiva

angažovanja, konflikte sa rukovodstvima preduzeća, kao ni odstupanje od ideoloških postavki Saveza komunista.

V. Pavlović navodi 1988. godine, da bi jedan od osnovnih zadataka reforme sindikata morao da bude umanjeње prisustva Saveza sindikata u političkim strukturama, a povećanje uticaja sindikata na te strukture (Pavlović, 1988: 38). I zaista je pitanje autonomije jedno od osnovnih koje se moglo postaviti kada je reč o delovanju sindikalnih predstavnika kako na nivou pojedinačnih preduzeća, tako i na višim nivoima, i u političkim organima. Savez komunista i sindikat su se često mogli doživljavati kao „partnerske“ organizacije u kojima nije bilo sukoba već se interakcija svodila na mirnu koegzistenciju i izvršavanje zvaničnih politika, nezavisno od mišljenja i stavova njihovog članstva. Pavlović ovu spregu naziva „zaštitnim paravanom i demokratskom formom za manipulaciju od strane uprave preduzeća“ (Pavlović, 1974: 109). Iako je ovo svakako prestroga ocena, makar u većini slučajeva, sasvim jasno otkriva prirodu radničkog nezadovoljstva prema sindikatima. Nepobitna je činjenica da su realna moć i pozicija sindikata u društvenom i političkom životu zapravo pokazivali nemoć – umesto da služi za realizaciju praktičnih radničkih akcija, sindikat je predstavljao visokozavisnu i birokratizovanu instituciju, bez sopstvenih ideja i platforme za njihovo sprovođenje (Stojiljković i Pavlović, 1988: 27; Pavlović, 1988:40).

Od sindikata se, u periodu izgradnje samoupravnog socijalizma, očekivalo da bude nadzorni organ i stvara preduslove za realizaciju zvaničnih državnih politika, što je dovelo do percepcije sindikata najpre kao nepotrebnog subjekta, a potom i kao direktno suprotstavljenog radničkim zahtevima – osamdesete su odličan primer takvog konflikta, budući da je u toku bila reforma koja nikako nije išla u prilog radnicima (takozvana „stabilizacija“) i koja je od sindikata zahtevala da svoje članstvo pripremi za planove rada koji su suštinski značili umanjeње prava i pad životnog standarda, za čiji plasman i uspeh nisu jednostavno imali nikakav autoritet i kredibilitet. Kako navode Z. Stojiljković i V. Pavlović, „U do sada postojećim rešenjima je pogrešno koncipirana uloga sindikata. On se pojavljuje kao posrednik u sporu između dve strane. (...) Radnici međutim očekuju od sindikata da ne bude ni posrednik, niti da ostane po strani, a još manje da stane „na onu drugu stranu“, to jest na stranu onih protiv kojih se štrajkuje (što je do sada u praksi najčešće bio slučaj). Sindikat bi u ovoj vrsti sporova trebalo da zastupa radnike, to jest da bude po službenoj dužnosti, na strani radnika – čak i u nekim situacijama, kada se ne slaže potpuno sa njihovim zahtevima. (...) Samo po tu cenu će sindikat moći da povрати poverenje kod radnika (Stojiljković i Pavlović, 1988: 34).“ Ovako nešto se međutim nije dogodilo, niti je moglo da se dogodi u sindikalnim strukturama koje su bile izuzet-

no opterećene odnosom prema državnim i partijskim strukturama, na kraju i ideološkom opterećenošću koja nije uvek mogla da se uklopi u realnost radničkog života i standarda, kao ni u probleme koji su se javljali na putu razvoja sistema samoupravljanja. Sindikat je od takvih problema po pravilu okretao glavu, ponekad i otvoreno se stavljajući na stranu birokratije, upravljača u preduzećima, i svih onih subjekata koje su radnici percipirali kao problem, a ne kao potencijale koji će osmisliti rešenja problema. Sindikat toga vremena se zbog svega rečenog mogao okarakterisati kao struktura koja je ostala u vakuumu političkog i društvenog sistema, i u poslednjoj deceniji postojanja samoupravljanja je korišćena, pre svega, radi lakšeg plasiranja nepopularnih mera ekonomske politike, dakle kao produžena ruka državnih organa.

Kada su se i Savez komunista i Jugoslavija počeli urušavati, sindikat je izgubio sve svoje oslonce i nije mogao da reaguje kako je trebalo. Od 1988. i 1989. godine počinje razdruživanje u sindikatu koje prati partijski rascep.¹⁸ Osnovni oslonac svakog sindikata, radnike (odnosno aktivnu radničku bazu), Savez sindikata očigledno nikada nije zaista imao. Moglo bi se reći da je baza sindikata pasivizirana i da je na kraju služila samo kao politički ulog rukovodstvu u „pregovorima“ u kojima je ono stalo na stranu predstojećih reformi. Nepoverljivost baze u rukovodstvo i njegove političke i borbene potencijale, nije dakle bilo bez osnova. Rukovodstva sindikata krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina se okreću ka liberalizaciji tržišta i privrede i učestvuju u sahrani samoupravnog socijalističkog sistema, a od neformalne podela zaostavštine bivše zajedničke države pojedini novi-stari sindikati svesrdno prihvataju i nacionalističku i šovinističku retoriku, i prestaju da se bave socijalnim i radnim pravima koja se za kratko vreme potpuno urušavaju, baš kao i standardi života zaposlenih. Iako su štrajkovi osamdesetih nosili pre svega socijalnu poruku i nije u prvi plan dolazila etnička pripadnost štrajkača,¹⁹ zaokreti u zvaničnim politikama i retorikama, naročito od 1989. godine, stvorili su od radničkih pokreta nacionalističke snage, koje su kasnije mnogo puta bile zloupotrebene kao adut za realizaciju planova koji su SFRJ gurnuli u građanski rat devedesetih.²⁰ S druge strane, sindikati nikada nisu imali snage da prerastu u alternativnu političku opciju i praktično do danas nisu uspeli da razviju sopstvene političke platforme kojima bi uticali na svoje članstvo, ili sa kojima bi se samostalno pojavili u političkom životu.

.....

18 Intervju autora sa Zoranom Stojiljkovićem.

19 Mikašinović-Komšo (2016) navodi da su mnogi štrajkači imali podršku iz cele Jugoslavije, bez obzira na nacionalnu pripadnost štrajkača, odnosno u kojoj republici ili pokrajini se štrajk dešavao.

20 Odličan primer ovakve zloupotrebe bili su takozvani „mitinzi za Kosovo“, na

Literatura:

- Đurđev, Aleksandar. (1989). Uvodna reč. U Janačković, Ljiljana (ured.). *Sindikati u reformi, reforma u sindikatu*. Beograd: Informativna služba Veća saveza sindikata Srbije.
- Marinković, Darko. (1989). Referat. U Janačković, Ljiljana (ured.). *Sindikati u reformi, reforma u sindikatu*. Beograd: Informativna služba Veća saveza sindikata Srbije.
- Martinović, Stjepan. (1987). *Sindikati u suvremenom svijetu i jugoslavenskom društvu*. Zagreb: Republički i Gradski odbor sindikata radnika u grafičkoj, informativnoj i izdavačkoj djelatnosti Hrvatske.
- Mikašinović-Komšo, Matej. (2016). Štrajkovi u Jugoslaviji 1980-ih godina. *Radnička prava*. <http://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/matej-mikasinovic-komso-strajkovi-u-jugoslaviji-1980-ih-godina>.
- Milenković, Tomislav. (1989). Uvodna reč. U Janačković, Ljiljana (ured.). *Sindikati u reformi, reforma u sindikatu*. Beograd: Informativna služba Veća saveza sindikata Srbije.
- Musić, Goran. (2013). *Radnička klasa Srbije u tranziciji*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Musić, Goran. (2017). *Samoupravljanje i nacionalizam. Uloga radničkih štrajkova u raspadu Jugoslavije*. Predavanje u Centru za kulturnu dekontaminaciju. <https://www.youtube.com/watch?v=xAWlWykHB3Y>.
- Pavlović, Vukašin. (1988). *Sindikati i štrajkovi*. Beograd: Radnička štampa.
- Pavlović, Vukašin. (1974). *Sindikati i politički sistem*. Beograd: Radnička štampa.
- Pribičević, Branko. (1987). *Sindikati na prekretnici vremena*. Zagreb: Sindikalna škola Hrvatske „Josip Cazi“: Radničke novine.
- Jeremić, Vuk. (2016). Rakovički divovi trunu u rđi i zaboravu. *Danas* 29.4.2016. <https://www.danas.rs/nedelja/rakovicki-divovi-trunu-u-rdji-i-zaboravu/>.
- Senko Bogdanov, Dušan. (1985). *Radnička klasa, sindikati i stabilizacija*. Novi Sad: Dnevnik.
- Senko Bogdanov, Dušan. (1986). *Sindikati u društvenoj akciji*. Beograd: Radnička štampa.
- Stojiljković, Zoran. Pavlović, Vukašin. (1988). *Sindikati i nezadovoljstvo radnika*. Beograd: Institut za političke studije.
- Ustav SFRJ. (1974). *Službeni list SFRJ* 9.
- Štrajkovi. (2013). *Kome treba poduzeće? 1988.-1991*. <http://borovo1988.radnickaprava.org/>.

.....
 kojima se radničko nezadovoljstvo kanalisalo kroz nacionalno pitanje.